

Petráňová, Lydia; Vařeka, Josef

Vybavení venkovské zemědělské usedlosti v době předbělohorské (na pozadí poddanských inventářů)

Archaeologia historica. 1987, vol. 12, iss. [1], pp. 277-286

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139701>

Access Date: 16. 10. 2024

Version: 20241014

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

C.

Usedlost - dvůr

Vybavení venkovské zemědělské usedlosti v době předbělohorské (na pozadí poddanských inventářů)

LYDIA PETRÁŇOVÁ—JOSEF VAŘEKA

Před více než půl stoletím vyzval J. F. Svoboda národopisce, aby se přestali spokojovat pohodlnějšími pohádkami tam, kde je možno se opřít o spolehlivé zprávy. Měl na mysli tehdejší představy o hmotné kultuře lidu v 16. a 17. století a skutečnost, zachycenou v pozůstalostních inventářích.¹ I když postihl některé rozdíly ve vedení např. inventářů městských a poddanských, vcelku přecenil význam inventářů jako pramene, který národopisu „rozluští přesně různé problémy“. Jeho výzva k vytváření sond z různých míst a časových období, jejichž porovnáním bude možno vysledovat vývoj krajových odlišností ve hmotné kultuře lidu, nedošla v podstatě odezvy.²

Rozvoj historické archeologie a systematický stavebně-historický průzkum dochovaných památek ve městě od poloviny padesátých let a o něco později zahájený i na venkově však postavily národopis před novou skutečností. Na jedné straně rozhojnily pramennou základnu, z níž etnografie může čerpat, na druhé straně přinesly řadu otázek, na jejichž zodpovězení se musí podílet etnografická zkušenost, mají-li být hmotné památky klíčem k pochopení lidové kultury a nikoliv jen mrtvými relikty minulosti. Písemné prameny, na předním místě inventáře ze 16. a počátku 17. století, mohou být spojovacím mostem etnografie a historické archeologie v předbělohorském období, které je jakousi nejzazší doménou společného zájmu obou disciplín. Archeologům mohou poskytnout vodítko identifikační a především terminologické.³ Naproti tomu etnografům inventáře umožňují konfrontovat jak z hlediska kvantity, tak i kvality okruh sběrů, konaných od konce 19. století, případně korigovat po desítky let tradované nesprávné názory o stáří některých jevů lidové kultury, např. malovaného nábytku (Vařeka-Petráňová-Plessingerová 1986, 62—64).

Inventáře jako studijní program

Pokud jde o inventáře samotné, historická věda zhodnotila tento typ pramene, poukázala na jeho omezené schopnosti a varovala před zjednodušujícími soudy. Zápis v inventáři je třeba zhodnotit nejen z hlediska sociálního prostředí, ale též charakteru převodní transakce. Vypovídací hodnota zápisu je rozdílná při převodu v rámci rodiny, při prodeji nebo při dědictví. Rozdílné jsou inventáře usedlostí čistě zemědělských a usedlostí, v nichž bylo provozováno i řemeslo nebo živnost (mlýnů, kováren, krčem). I ty relativně nejpodrobnější soupisy zahrnují hlavně nepřenositelné vybavení movitého inventáře (pluh, brány, vidle), podle dobového hodnocení nezbytné k hospodářskému provozu usedlosti; přitom vždy jde o předměty s určitou pořizovací hodnotou. Proto inventáře vyjmenovávají hlavně předměty kovové, zvláště ze železa. Není bez zajímavosti, že železné nářadí v předbělohorské době výrobci cejchovali. Ve

vybavení kovárny totiž nacházíme „znamení pro nádobí“. Není vyloučeno, že zámožní jedinci dávali své nářadí označit i cejchem vlastnickým.⁴

Z kuchyňského inventáře se uvádějí jen předměty vyšší pořizovací ceny a trvalejší hodnoty, hlavně cínové, měděné a mosazné nádoby, kamenná pánev „křen třít“ a železné náčiní k ohništi, zatímco keramiku, které bylo nejvíce, neuvádějí buď vůbec, nebo ji odbývají poznámkou typu „na polici, prknách a na zemi, též v komoře hrnců, rendlíků, mis hliněných, dřevěných menších i větších, talířkův a lžic dřevěných, džbánů, soudkův a šandlův prázdných s potřebou“ (Podůlšany 1598 — Svatoň, 24).⁵ Levná křehká keramika, kterou poddaní nakupovali na jarmarcích po tuctech i kopách, nestála za zápis.

Z nábytku zachycují inventáře jen cennější kusy, vyžadující truhlářskou specializaci, jako truhly, almary a postele s nebesy, nezapisovaly se podomácku vyráběné lavice (lavice podél stěn bývaly konstrukčně spojeny se stěnou domu), stoličky, bidla a policová prkna, která byla běžně v domácnostech zastoupena. Purkrechtní (gruntovní) knihy zachycují v zásadě jen tzv. kmenový inventář, který byl nepřenosnou součástí domu. Z vnitřního vybavení domu důsledně jmenují jen stůl a díži k mísení chlebového těsta, které se nevy-
nášely ani při stěhování.

Nejvíce informací poskytují inventáře pozůstalostní a inventáře sepsané jako součásti kšaftů, jež zaznamenávají zpravidla všechn majetek; tento typ pramenů, běžný v agendě městské, je však ve venkovském prostředí velmi vzácný.

Součástí nepřenosného kmenového inventáře domu byla až do poloviny 17. století zbroj, což souviselo s obranným a politicko-státním systémem, tzv. zemskou hotovostí. Některé kategorie poddanských usedlostí měly uchovávat zbraní a zbroje nařízeno a vrchnost je měla kontrolovat. I když asi v praxi během 16. století používána nebyla, komisaři pečlivě sledovali její předávání. Protože nebylo rentabilní zbroj obnovovat, shledáváme kusy z hlediska vývoje válečné techniky většinou zastaralé. Zbroj v domě se omezovala na neúplnou pěší výstroj (přední a zadní plech, oboječek, lebka či peklhaub, pavézka apod.), ze zbraní převládaly chladné — staré oštěpy, kuše s heverem, bojové sekiry, meče, později šavle, ale i sudlice a okované cepy. Palné zbraně — i několik typů ručnic — shledáváme v majetku profesionálních myslivců.

O hospodářském vybavení a zbroji podávají kmenové inventáře relativně dobrý přehled. V ostatních oblastech, jako je vybavení interiéru a soubor nářadí k domácím pracím hospodyně a hospodáře, je nutno doplňovat údaje inventářů dalšími prameny. Z nich bychom rádi upozornili kromě pramenů ikonografických především na slovníkářská díla 16. století. Ta ovšem nerozlišují vybavení domu městského a venkovského, i když i to samo o sobě může být svědectvím — jak také ukazují inventáře —, že mezi zámožnou selskou usedlostí a domem středně zámožného měšťana na venkovském městě, který většinou též hospodařil, nebylo větších rozdílů. Dosud z větší části nevyužity zůstávají literární dobové prameny, díla kronikářská, traktátová i kratochvilná. V omezené míře můžeme využívat i protokolů tzv. smolných knih. Z líčení dějiště kriminálního příběhu je často možno určit funkci nebo umístění předmětů uváděných v inventáři (Frolec 1980, 315—325).

Možnosti zpracování

Abychom našli styčnou plochu pro historickou archeologii a historickou etnografii, pokusili jsme se sestavit vzorek vybavení venkovské rolnické usedlosti v 16. a počátkem 17. století. K tomu účelu jsme provedli systematický

výzkum inventářů z předbělohorského období prakticky z celých Čech. Jde o inventáře ze 73 bývalých panství v Čechách z celkového počtu 1421 před rokem 1848, uváděných Františkem Palackým;⁶ z hlediska dnešního pohledu jsou inventáře rozptýleny do třiceti okresů, kterých je v Čechách celkem jedenapadesát.

Základní výzkum, opřený o gruntovnice a sirotčí knihy, jsme doplnili údaji z dobové traktátové literatury a smolných knih a porovnali s termíny Veleslavínova slovníku (1598); nejasné termíny jsme porovnávali se Slovníkem česko-německým J. Jungmanna. Ty, které se nepodařilo určit (kupř. vnorky, štafy na ohniště, šorn, ouborek, kopinice aj.), jsme nezařadili. Výsledný vzorek má mnoho nedostatků, především obsahuje jak celé předměty, tak jejich části, jak jsou zapsány v inventářích (např. pluh i radlice, kosa — kosiště i prstenec na kosu apod.), což na druhé straně v mnoha případech lépe odpovídá archeologickému materiálu. Vcelku tento vzorek nepovažujeme za vyčerpávající, ale za srovnatelný.

Získaný vzorek jsme konfrontovali s nálezy archeologů v zaniklých středověkých vsích na jedné straně (Krajíc 1983—84, 47—82), a na druhé straně se stavem venkovské usedlosti, jak jej zachytily etnografické výzkumy od konce 19. století a popisy chalup vystavených na Národopisné výstavě československé roku 1895 (Národopisná výstava 1895; Hruška 1893, 44—53; Bartoš 1883—1885; Adámek 1900; Niederle a kol. 1918). Konfrontace prokázala oboustranné shody a tak nepřímo propojila materiál archeologických nálezů na tradiční vybavení zemědělské usedlosti známé z národopisných sběrů.

Podíl písemných pramenů a archeologických nálezů lze do jisté míry vyjádřit kvantifikovatelným ukazatelem. Historikové nacházejí v inventářích gruntovnic a jiných písemných pramenech předbělohorského období celkem 274 pojmenovaných předmětů, nástrojů, náradí a součástí (z toho více než jednu třetinu z materiálu čistě organického původu). Z tohoto souboru mohou archeologové předložit zhruba 17 %, naproti tomu nacházejí necelé tři desítky předmětů nebo jejich částí, které inventáře nezapisují.

Etnografickým výzkumem máme naproti tomu doloženy všechny předměty, až na ty, které z domácností mizely buď už v předbělohorském období, nebo záhy poté, např. vojenské zbraně, které byly pobělohorskými policejními nařízeními poddaným zakázány, což souviselo mimo jiné se zánikem zemské hotovosti. Etnografický výzkum shledává přirozeně mnohem více předmětů než uvádějí předbělohorské inventáře (tento poměr se dá těžko vyčíslit), o nichž lze z analogie naprosto bezpečně předpokládat, že se již v předbělohorských domácnostech vyskytovaly. Opět to souvisí s povahou inventárních zápisů.

Přidržíme-li se archeologické klasifikace R. Krajíce (1983—84, 47—82; srovn. též Nekuda 1975, 1984, 21—37; Smetánka 1972, 417—427; Klápště-Smetánka 1982, 11—31; Nekuda R. 1986, 131—155), pak námi zpracovaný vzorek téměř neobsahuje skupinu A (stavební materiál — 1 %); inventáře si totiž začaly stavebních konstrukcí a materiálu podrobněji všimnout až koncem 17. století. Skupina B (řemeslnické nástroje a předměty — 10 %) je zastoupena celkem skromně ve srovnání s inventáři městských řemeslnických dílen. O vybavení usedlosti zemědělským náradím (skupina C — 27 %) na základě rozboru inventářů pojednal vyčerpávajícím způsobem v roce 1958 J. Petrání a jeho závěry jsou v souladu s nejnovější literaturou (Petrání 1958). Náš výzkum Petráníovu studii doplnil jen v detailu: rozhodl typy seker a doložil používání polního válce v poddanské usedlosti 16. století, byť ojedinělé (Bukovina 1528,

válci tři — Svatoň). Ze skupiny D (vybavení domácnosti) jsme záměrně s ohledem na možnosti archeologie vypustili peřiny, textilie, oděv a obuv, o nichž pojednáme při jiné příležitosti. I tak činí tato skupina 44^{0/0} vzorku. Ve skupině E uvádíme výstroj koní a jezdce, zbroj a lovecké potřeby (19^{0/0}).

Porovnání domu a jeho prostor v 16. a 19. století

Vzhledem k tomu, že v prostorách lidového obydlí zaujímaly jednotlivé předměty tradičně stejná místa, domníváme se, že by etnografie mohla být archeologům nápomocná při identifikaci přesně lokalizovaných nálezů, jako např. z kouta za dveřmi, z kouta pecního apod. Než se pokusíme projít jednotlivými prostorami a upozornit na některá tradiční umístění, musíme dosvědčit, že dům 16. století odpovídá členěním a funkcemi skutečně domu ze století devatenáctého.

Prameny vypovídají, že obydlí jako vnější vyjádření sociálně ekonomické diferenciacie mělo i na venkově v 16. století rozrůzněné podoby, dané potřebami a možnostmi stavebníků. Projevovaly se ve stavebním materiálu, v architektonických prvcích i v počtu domových prostor. Čteme kupř. o sedláku Jansovi, který měl v roce 1606 na Rokycansku stavení „pod cihlou“, tedy kryté taškami, o hospodáři, který vylezl ve Smilkovicích na „zábradlo“ pavlače svého domu, o několika komorách v jednom domě (dolní, horní a světniční), o sklepech (klenutých místnostech), kam lezli zloději po žebříku, o pokojích, kam se dobývali v okolí Jindřichova Hradce apod. Prostory jizba — světnice, síň a komora — „sklep“ však převládají a těmito názvům přesně odpovídá i příslušné vybavení, funkce a zařízení interiéru.

Vnitřní uspořádání záviselo na vývoji topeniště. Z pramenů vysvitá, že v této době existovaly na venkově domy s komínou (1599 — „Loňského roku před vojáky že nádobí cínový, šaty a některé lepší věci že do komínu schovávali“, Kniha černá neb smolná Rokycan 1573—1630, 55),⁷ ale též s dýmným provozem. Ve středním Povltaví v okolí Živohoště hospodáři s celou rodinou i s čeledí spali počátkem 17. století na komorách, protože v dýmných jizbách se spát nedalo.⁸ Dýmný provoz v této oblasti totiž dlouho přetrvával, jak také potvrdilo dýmné okno u plavecké hospody v Živohošti z roku 1617, bohužel snesené v roce 1951. Rozdílly byly i tam, kde již kouř z topeniště rádně odváděl dýmník nebo komín. Někde setrvalo ohniště v jizbě, jinde bylo přeneseno do síně.⁹ S přesunem vaření se do síně pochopitelně přestěhoval i kuchyňský inventář. Třem různým typům hlavní obytné místnosti (dýmná jizba, jizba s ohništěm a zařízením na odvod kouře a světlá světnice s uzavřenými kamny či pecí) odpovídá samozřejmě i vnitřní uspořádání domu a provozu v něm. V podstatě tytéž typy jizeb a světnic uvádějí etnografické výzkumy a usedlosti se všemi třemi těmito typy byly zastoupeny i na Národopisné výstavě v Praze roku 1895. Etnografický materiál lze tedy zhruba interpretovat v podmínkách usedlosti 16. století.

Etnografickou paralelu však nelze aplikovat mechanicky, což se týká právě problému spaní v dýmné jizbě. Zatímco archivní prameny stejně jako svědectví dobové literatury (J. Butzbach) z konce 15. a ze 16. století takový případ neznají, výzkumy A. Plessingerové z padesátých let v posledních domech s dýmným provozem v dědinách na slovenské straně Javorníků i jinde v severozápadních Karpatech do detailu ukázaly spaní a způsoby i místa ležení v černé jizbě (Plessingerová 1963, 209 an.).

Je zapotřebí ještě dodat, že ani tímto výzkumem nepostihneme regionální specifika, která závisejí především na výrobním a ekonomicko-sociálním cha-

rakteru krajiny, kde otázka kultury bydlení a vybavení usedlosti se velice podstatně různí u rozdílných sociálních skupin.

Tak jako se nesjednotila provozní funkce jizby — světnice, v hospodářském provozu přetrvávaly např. starší způsoby skladování vedle způsobů dokonalejších. Sýpky, špýchary a stodoly byly všeobecně rozšířeny a přesto trval ještě na počátku 17. století zvyk uchovávat zásoby obilí „v podlaže“ (není jasné, zda jizby či komory).¹⁰

Pokus o rekonstrukci

Vnitřní uspořádání a provoz ve světnici se řídily tradičními pravidly, jejichž respektování umožňovalo snesitelný život v předimenzovaném prostoru. Hospodář musel potmě nahmátnout sekýru za šrákem a náradí zabodnuté v trámu či za trámem, hospodyně zase náčiní k rozhrabání nebo rozdělení ohně, rozsvícení louče apod. Nepsané zákony vytvořené zkušeností desítek generací rozčlenily prostor do neohrazených ploch, jejichž přesně vymezené funkce odpovídalo vnitřní zařízení.

Základem inventáře i malých chalup byl zpravidla stůl, jehož význam daleko přesáhl nábytkovou funkci. Zakořeněná úcta, vyjádřená řadou vpodstatě středověkých zvyků a obyčejů, svědčí o jeho staletém vývoji. Středem rodinného života byl v hrubém provedení už v dýmné jizbě, ale teprve po odstranění dýmného provozu, kdy se jizba proměnila ve světnici a vznikly předpoklady pro uvědomělou snahu vylepšit a zkrášlit interiér, pronikly do venkovských zámožnějších domácností spolu s malovanými truhlami a almarami z dílen městských truhlářů a sporadicky i s prvními židlemi (krčmy, fary, rychty) také světniční stoly, se dvěma šikmými vyřezávanými nohami, jaké známe z mnoha vyobrazení renesanční měšťanské světnice.¹¹ Z městského prostředí tento typ stolu vymizel, jak se měšťanské světnice měnily v salóny, ložnice a pokoje, ale ve venkovské světnici — která se až do přelomu 19. a 20. století vpodstatě neměnila — zdomácněl tak, že jej etnografové našli obecně rozšířený v Čechách i na Moravě. Stolový kout, zčásti i ostatní stěny a topeniště lemovaly prosté, původně pevné lavice, inventáři neuváděné. Výzdobu koutu obrázky za sklem můžeme doložit až z přelomu 17. a 18. století, obrázky na skle o něco málo později, ze 16. století máme doklady o výzdobě srncím a jelením parožím (Břehy 1576) a o zavěšování slaměného kolečka nad stůl s neznámou motivací (Povltaví-Poličanský 1613, fol. 152a).

Z pecního kouta zachycují inventáři především měděnc (měděný hrnec v kampech), hliněné kamnovce neuvádějí. Náradí potřebné k vaření a obsluze ohniště a pece (trojnožku, rendlík, rožeň, kotel, kozlík, hřeblo, vidlice apod.) ukládala hospodyně podle typu otopného zařízení: při peci na „pekelec“, kde mívala po ruce i slánku, hmoždíř, cedník, vařečky, trdlo apod. Další předměty s násadou strkala za rošt, dřevěné a slaměné nádoby a síta kladla na polenice v rohu pod trámy. Méně používané keramické nádoby stálo v polici (misníku), frekventované hrnce a džbány věšivala po vypláchnutí dnem vzhůru na tyčky v plotě nebo na pavlač, odkud je pak brala přímo k potřebě. V prostoru využívaném hlavně ženami stávalo v sezóně sprádací náradí, přes léto bylo na půdě.

V koutě za dveřmi, kde visívala police s nádobím, měla místo též putna na vodu a džber s pomyjemi, ale dávali sem příležitostně i posadu s kvočnou (hnízdo) nebo housata. Dále při stěně stávaly podle hospodářovy práce dočasně např. strouhací nebo řezací stolice. Kde se ohniště přestěhovalo do sítě a případně vedlo k vydělení černé kuchyně, zmizely předměty spojené s ku-

chyňským provozem a police na nádobí převzala dekorační funkci. Vystavovala kusy cínové, jichž poddanské inventáře uvádějí velké množství.

Kout úhlopříčně proti dveřím zaujímá ve světnici manželské lůžko. V Čechách se přistěhovalo do jizby — jak už bylo řečeno — po odstranění dýmného provozu. V 16. století pronikají i do venkovských světnic postele s nebesy, opět známé z měšťanských světnic. Podle dochovaných exemplářů popsaných v národopisné literatuře tvořila nebesa plochá, obyčejně malovaná deska, na níž hospodyně ukládala sváteční nádoby. U lůžka obvykle stávala truhla, ve velkých světnicích almara koutnice. Malá koutní skříňka na knihy, písemnosti a cennosti visívala nad stolem a bývala opatřena jedním i více zámky. Využití ložního koutu před odstraněním dýmného provozu přesně neznáme. Domníváme se, že mohl sloužit ke skladování předmětů, které se pak přestěhovaly do komory, byl vhodný i k ukládání zásob „do podlahy“, tedy do zásobních jam. Zvyk zakopávat právě v tomto koutě majetek (pod postel) máme v 16. století doložen v řadě případů, zatímco pouze jediný hovoří o tom, že si hospodář udělal „skrejš neslejchaný“ pod stolem (Knihy smolné Dobruška, 1588, 92).

Síň bývala v jednodušších obydlích využívána i k chovu drůbeže a drobného zvířectva. Kde bylo do síňového prostoru přeneseno topeniště, stávaly později v síni i dvě almary (spížní a na nádobí) nebo spížka a misník.

Komora tvořila vlastně až do odstranění dýmného provozu lepší část domu: sloužila k přespávání a úschově majetku v truhlách a později ve skříních, zůstávala ušetřena pachů a nečistot. Z té doby si tradičně uchovala konstrukční pevnost. Zděné klenuté komory, zvané sklepy, i komory roubené, zvané sruby, byly nejpevnější částí domu a uzavíraly je nejpevnější dveře, jediné na zámek. O zámcích komor máme ze 16. století mnoho dokladů a soudíme, že i konstrukce dveří byla obdobná etnografickým dokladům z terénu: dveře opatřené silnými svlaky se otáčely na točně, která mohla mít v patě zaražený železný hřeb (u zděné komory se opíral o kamennou, u dřevěné o dřevěnou plotnu s jamkou). Teoreticky je komora prostorem, kde archeologové mohou nalézt nejvíce železných předmětů: zbytky kování, zámků a klíčů od dveří i truhel, zbroj, řetězy, motyky, rýče, sekery apod.

Mohli bychom dál postoupit do maštale, kde inventáře uvádějí truhly na obrok, dokonce i almaru, do níž byly ukládány koňské postroje, pak do „hořejší“ komory, v níž nacházíme většinou mouční a obilní truhly, spížní almárky na sýry apod., na půdu, kde se hromadily truhly vedle dřevěného náradí.

Krátce se ještě zmíníme o hygieně. Kotle na praní, necky a vany jsou častými položkami inventářů, vyskytují se i kusy mýdla a mandlovací válečky i kamenné koule. Měděnice („medenice“ — umývádla), často s nádrží a kohoutkem, podle inventářů zaváděná v zámožných domácnostech po městském vzoru, se v etnografickém materiálu nedochovaly. Předpokládáme každodenní mytí u studny a občasnou (snad týdně) návštěvu vesnické lázně, o jejíž existenci v předbělohorské době jsme posbírali celou řadu svědectví.¹² Bývala to jednoduchá stavení při potocích nebo řekách („Chalupa lázeňská, u níž žádného pole nebylo“, Zadní Ovenec 1593), jejíž obsluhu svěřovali patrně sociálně nejslabším jedincům.¹³ Lázeň dávala (tak jako krčma) příležitost k okrádání, přechovávání, kouzelným praktikám i prostituci, takže často figuruje v protokolech smolných knih. O provozu a vybavení lázně dává obraz lázeň v Přelouči, v rustikální držbě doložená od počátku 16. století. Byla udržována s přispěním vrchnosti a pronajímána lázeňskému i s kusem lesa. V roce 1572 tvořilo její vybavení 18 malých škopků, 2 kádě, hrnec měděnec a žebřík (Vorel 1986, 170).

Vesnické lázně zanikly kolem poloviny 17. století v souvislosti s celkovým úpadkem hygieny a kultury bydlení.

Poslední místnost, v předbělohorské době doložená Veleslavínovými termíny „záchod“, „prevýt“, „sroň“, „tejná komora“, zůstal záležitostí městskou. Na venkově můžeme předpokládat nádoby označené Veleslavínem jako „hrneček“, „scavý hrnec“, „stolice aneb škopek do něhož s potřebou chodí“, umístěné patrně v síni. V etnografickém materiálu z Těšínského Slezska jsou doloženy mohutné přenosné kadluby v budkovitých záchodech, budovaných na venkově až od konce 19. století.

Závěry

1. Studium inventářů z předbělohorského období by mohlo být ideální styčnou plochou historiků, historických archeologů a historické etnografie. Každá z těchto disciplín z nich může těžit a zároveň přispět k jejich interpretaci.

2. Soustavněji vedené inventáře zastihují začátkem 16. století venkovský trojdílný dům ve vývojové fázi, kdy již existují všechny tři typy hlavní obytné místnosti: A — dýmná jizba, B — jizba s odvodem kouře a otevřeným ohništěm uvnitř, C — světnice s odvodem kouře a ohništěm vně. Všechny tři jsou známy etnografům z národopisných výzkumů konaných od konce minulého století, a proto můžeme hledat analogie i ve vybavení a funkčnosti.

3. Tradiční uspořádání lidového interiéru, známé z konce 18. a 19. století, se vyvinulo během 16. století pod vlivem městských renesančních světnic v době hospodářské konjunktury venkova a v dalších stoletích se téměř neobměňovalo. Abychom mohli důsledněji vysledovat vliv městského prostředí a rozdílů v hmotné kultuře v obou prostředích, zaměříme další studium na srovnávání inventářů městských a venkovských. Takové srovnání může přinést nejedno překvapení.¹⁴

4. Téměř všechny předměty a jejich součásti, zahrnuté v sestaveném vzorku, etnografie zná z terénních výzkumů. V tradiční zemědělské usedlosti tvořily ještě v 19. století základ vybavení. Jen některé předměty vymizely (např. nemoderní zbraně, měděnice apod.), jinde došlo k posunu nebo výměně termínu (např. alembík pro destilační přístroj, krásně vyobrazený v Českobrodském kancionálu z let 1552—70).

5. Archeologové nacházejí zhruba 17^{0/0} předmětů nebo jejich součástí ze sestaveného vzorku. V inventářích mohou nalézt nejen vodítko terminologické, ale též identifikační k určení předmětů sporné povahy a funkce (např. neidentifikovatelný hák s tulejí může být hákem k trhání ledu apod.).

6. K identifikaci archeologických nálezů mohou též sloužit etnografické paralely, porovnají-li se nálezy okolnosti s tradičním rozmístěním předmětů ve venkovské usedlosti. Je však třeba vyhýbat se krajovým názvům a volit termíny obecné češtiny.

I když národopisný výzkum vybavení české zemědělské usedlosti v předbělohorském období je zatím na počátku, už dnes se ve světle nových poznatků začíná etnografický materiál z 18. a 19. století jevit v nových, dosud spíše tušených souvislostech. A konečně tento výzkum nehodnotí jen věci a předměty pozdního středověku, ale především přináší hlubší poznání každodenního způsobu života venkovského člověka, který je hlavním předmětem etnografického výzkumu.

- 1 Jako pandán ke studii F. Hrubého, Selské a panské inventáře v době předbělohorské (1927, 21 an.), který zpracoval 35 selských a 3 panské inventáře z panství Rudolec, vydal tehdy Svoboda své zpracování 76 pozůstalostí z Velkého Meziříčí z let 1567—1621 (1932, 53—80).
- 2 Podmínkami vývoje lidové kultury v 16. a 17. století se na moravském archívním materiálu o tři desetiletí později zabýval K. Fojtík a V. Svobodová pojednala o kroji a textilní výrobě v 16. a 17. století (Fojtík—Svobodová 1966, 294 až 312).
- 3 Jako příklad uveďme v archeologických nálezech časté „zásobnice“. Bylo možná zbytečné zavádět novodobý termín, neboť inventáře ze 16. století mají pro tyto nádoby případný termín bání, v plurálu báně či bány.
- 4 Nasvědčovaly by tomu nepřímo zprávy smolných knih o tom, jak zloději dali přerazit cejch na kradené sekyře nebo výpověď z roku 1606: „A ten měšťan poznavši sochor železný cejchovaný toho mlynáře býti, týž mlynář měl skrže to těžkost“ (Kniha černá Rokycany, 1573—1630, 55).
- 5 Z tohoto pramene jsou i další v textu citované údaje, pokud není odkázáno jinak.
- 6 Nejúplnějším komplexem jsou gruntovní a sirotčí knihy komorního panství pardubického, soustavně vedené od roku 1525 do roku 1734. Jsou uloženy v SOA Zámek pod č. 278—305 s přírůstky. Zachovaly se v souvislé řadě a chronologicky zachycují změny poddanské držby na celém území rozsáhlého panství s celkovým počtem 1175 usedlostí. Druhý velmi bohatý soubor inventářů skýtají soupisy statků Smiřických, kde je však třeba bedlivě vážit, protože to jsou inventáře panských dvorů a ne poddanských usedlostí. — Gruntovní knihy vsí Michle, Nusle, Jinonice, Hostivař pod inv. č. 5573, 5548, 5457 a PK Nejvyšší purkrabství V jsou uloženy v Archivu hlavního města Prahy (srovn. též Hrubý 1927, 21 an., Roubík 1929, 61).
- 7 O dalších skryších v zemědělských usedlostech viz tamtéž např.: „Item před vojáky nejvejš pod krovem na hambalcích prken nakladli a tam nádobí cínový, sejr i šaty sobě schovávali...“ nebo „Item v stodole prostřed perny že sobě jámu vykopali a když vojáci jeli, že do té jámy nádobí cínový, kožichy a některé jiné věci schovávali...“
- 8 „... (hospodář) vstav, zlořečil čeledi, že ráno nevstávají a nepoklizejí a poty šel zase do komory na lože ležeti.“ Podobných zmínek je mnoho v traktátu M. Poličanského (1613, fol. 62a, 65a, 121b). — O dýmném provozu a odvodu kouře viz Petrůň a kol. 1985, 362 an., Škabrada 1977, 175 an. aj.
- 9 „A ta Káče krčmářka tu jednu pečení v síni nastrokovala na rožeň... v prsku pekla tu pečení“ (Smolné knihy Nymburk, fol. 91b).
- 10 Např.: „Mnohý smilník vynakládá statek na láryně, buď vaření a obilé z stodoly neb z podlahy před ženou krade“ (Poličanský 1613, fol. 124a).
- 11 Např. Český graduál malostranský (Praha) z dílny malíře Jana Kantora z roku 1572 (SK ČSSR, UK v Praze, fol. 385a).
- 12 „Odtud šli přece dolů potokem, až do lázní přišli k volši veliké...“ (Archiv český 1913, 372); lázeň v Droužkovicích 1571 (Archiv český 1913, 55); vysazujem krčmu na místě Waldekovským s haltěrem, kterýž jest u lázně...“ — Sulice (Archiv český 1912, 253).
- 13 1569: „... má-li ještě tu prvnější kurvu svou, ... jest na Milívště v lázni“ (Straka 1937, 213); „A ten Jan (zloděj) jest syn tý slepý Marty, která jest v Zahrádce v lázni“ (Oberpfalcer 1937, 199); „V masopustní neděli vzali jsme v Předboři dvě sukni ženské a kabát a leželi jsme ve Mlýnech v lázni“ — 1564 (Kutnohorské smolné knihy, fol. 187b); „očarovala svého muže, aby nechodil s jinou, Dorota Hanzlová, kteráž jest v lázni...“ — 1549, apod.
- 14 V Uherském Hradišti na konci 16. a v první polovině 17. století s výjimkou sedláře Martina Zumra měli všichni měšťané kromě cínového nádobí též nádobí stříbrné a pozlacené, které z poddanských inventářů neznáme (Čoupková 1984, 37—50).

Literatura

- Adam z Veleslavína D., 1598: *Nomenclator quadrilinguis Bohemicolatinograecogermanicus*... Praha.
- Adámek K. V., 1900: *Lid na Hlinecku*. Praha.
- Bartoš F., 1883—85: *Lid a národ 1—2*. Velké Meziříčí.
- Coupková J., 1984: *Měšťanské hospodářství a domácnost v Uherském Hradišti na konci 16. a první polovině 17. století*. Slovácko 26, 37—50.
- Fojtík K.—Svobodová V., 1966: *Příspěvky k historické etnografii*. ČL 53, 294—312.
- Frolec V., 1980: *Krevní knihy jako pramen etnografického studia*. SPFFBU, C 27, 315—325.
- Hrubý F., 1927: *Selské a panské inventáře v době předbělohorské*. ČSČH 33, 21—59.
- Hruška J. F., 1983: *Statek i chalupa na Chodsku*. Český lid 2, 44—53, 153—158, 566—575, 645—655; ČL 3, 10—22, 392—398; ČL 4, 206—213, 315—322.
- Klápště J.—Smetánka Z., 1982: *Archeologický výzkum české středověké vesnice v letech 1971—1981*. AH 7, 11—31.
- Krajcíc R., 1983—84: *Současný stav poznání hmotné kultury středověké vesnice na Tábořsku*. Husitský Tábor 6—7, 47—82.
- Národopisná výstava československá v Praze 1895. Praha 1895.
- Nekuda R., 1986: *Hmotná kultura zemědělské usedlosti ve Mstěnicích*. ČMM 71, 131—155.
- Nekuda V., 1975: *Pfaffenschlag, Zaniklá středověká ves u Slavonic*. Brno.
- Nekuda V., 1984: *Vesnický středověký dům na Moravě*. AH 9, 21—37.
- Oberpfalcer F., 1937: *Vyznání na mučidlech*. Praha.
- Petráš J., 1958: *Zemědělské nářadí poddaných v Čechách koncem 16. a na začátku 17. století*. Zápisky katedry čs. dějin a arch. studia 3 (Praha), č. 3—4.
- Petráš J. a kol., 1985: *Dějiny hmotné kultury I/1*, Praha.
- Plessingerová A., 1963: *Vývoj lidového interiéru a bydlení ve slovenských dědinách pod Javorníky*. In: *Ľudové staviteľstvo a bývanie na Slovensku*, vyd. SAV, Bratislava, 179—241.
- Poličanský M., 1613: *Pokuty a trestání*... Jílové.
- Roubík F., 1939: *K názvosloví hospodářských inventářů ze 17. století*. Časopis pro dějiny venkova s přílohou Selský archiv 26, 61—63.
- Smetánka Z., 1972: *Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v letech 1965—1971*. AR 24, 417—427.
- Straka J., 1937: *Z tábořské knihy černé*. Tábor.
- Svoboda J. F., 1932: *V horácké domácnosti před třicetiletou válkou*. ČVSMO 45, 53—80.
- Škabrada J., 1977: *Význam domu čp. 22 z Živohoště pro poznání vývoje obytné místnosti pozdního středověku*. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 18, 175—203.
- Vařeka J.—Petráňová L.—Plessingerová A., 1986: *Počátky malovaného nábytku (v českých zemích)*. Umění a řemesla, č. 3, 62—64.
- Vorel P., 1986: *Vývoj sociálně-ekonomické struktury města Přelouče v letech 1518 až 1620*. Dipl. práce FF UK Praha.

Prameny

- Archiv český 28, 1912; 29, 1913; 30, 1913.
- Český graduál malostranský, 1572. SK ČSSR, UK v Praze, sign. XVII A 3.
- Gruntovní knihy vsí Michle, Nusle, Jinonice, Hostivař. Archiv hl. m. Prahy, inv. č. 5573, 5548, 5457.
- Knihy černá neb smolná král. svobod. města Rokycan z let 1573—1630, vyd. J. Pohl, Rokycany 1911.
- Knihy smolné založené léta 1588, vyd. E. P. Lány, Dobruška 1947.
- Kutnohorské smolné knihy, 1564, OA Kutná Hora.
- Smolné knihy města Nymburka, OA Nymburk.
- Svatoň F.: *Excerpta z gruntovních a sirotčích knih pardubického panství*, díl 2. ÚEF ČSAV, inv. č. Rkp 351 B.

Die Ausstattung des Bauerngehöfts in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg (vor dem Hintergrund der Untertaneninventare)

Nach der Analyse von Archivquellen, ihrer Konfrontation mit Funden der mittelalterlichen Archäologie und ethnographischen Forschungen bieten die Autoren ein Bild der Grundrißstruktur und Ausstattung der landwirtschaftlichen Untertanengehöfte Bähmens in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg. Als Hauptquelle verwendeten sie Untertaneninventare aus dem 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, aber auch ikonographische, wörterbuchartige und Literaturquellen. Nach ihrer eigenen Methodik stellen sie eine repräsentative Probe von Gegenständen und deren Teilen auf, welche die Ausstattung des bäuerlichen Gehöfts bildeten.

Dabei kamen die Autoren zu folgenden Ansichten:

1. Das Studium von Inventaren aus der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg könnte den Historikern, historischen Archäologen und der historischen Ethnographie ideale Berührungspunkte bieten.

2. Systematisch geführte Inventare erfassen zu Beginn des 16. Jahrhunderts das ländliche dreiteilige Haus in einer Entwicklungsphase, in der bereits alle drei Typen des Hauptwohnraums existieren: A — Rauchstube, B — Stube mit Rauchabzug und offener Feuerstätte innen, C — Zimmer mit Rauchabzug und Feuerstätte außen. Alle drei Typen sind den Ethnographen aus Untersuchungen bekannt, die seit dem Ende des vergangenen Jahrhunderts unternommen werden, weshalb man Analogien auch in der Ausstattung und Funktion suchen kann.

3. Die aus dem Ende des 18. und 19. Jahrhunderts bekannte traditionelle Gestaltung des ländlichen Interieurs entwickelte sich im Laufe des 16. Jahrhunderts unter dem Einfluß der städtischen Renaissancestuben in der Zeit der wirtschaftlichen Konjunktur des flachen Landes und erfuhr in den folgenden Jahrhunderten kaum Modifikationen.

4. Fast alle in der Probe enthaltenen Gegenstände und ihre Bestandteile kennt die Ethnographie aus Geländeforschungen. Im traditionellen Bauerngehöft bildeten sie noch im 19. Jahrhundert den Grundstock der Ausstattung. Nur manche Gegenstände verschwanden (beispielsweise unmodern gewordene Waffen), anderswo kam es zu Verschiebungen oder Wechsel der Termini.

5. Die Archäologen finden rund 17% der Gegenstände oder ihrer Bestandteile in der zusammengestellten Probe. In den Inventaren können sie nicht nur einen terminologischen, sondern auch einen Identifikationsleitfaden zur Bestimmung der Gegenstände zweifelhaften Charakters finden.

6. Zur Identifikation archäologischer Funde können auch ethnographische Parallelen dienen, wenn man die Fundumstände mit der traditionellen Verteilung der Gegenstände im ländlichen Gehöft vergleicht.

Die Ausstattung des Bauerngehöfts in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg (vor dem Hintergrund der Untertaneninventare)

Nach der Analyse von Archivquellen, ihrer Konfrontation mit Funden der mittelalterlichen Archäologie und ethnographischen Forschungen bieten die Autoren ein Bild der Grundrißstruktur und Ausstattung der landwirtschaftlichen Untertanengehöfte Bähmens in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg. Als Hauptquelle verwendeten sie Untertaneninventare aus dem 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, aber auch ikonographische, wörterbuchartige und Literaturquellen. Nach ihrer eigenen Methodik stellen sie eine repräsentative Probe von Gegenständen und deren Teilen auf, welche die Ausstattung des bäuerlichen Gehöfts bildeten.

Dabei kamen die Autoren zu folgenden Ansichten:

1. Das Studium von Inventaren aus der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg könnte den Historikern, historischen Archäologen und der historischen Ethnographie ideale Berührungspunkte bieten.

2. Systematisch geführte Inventare erfassen zu Beginn des 16. Jahrhunderts das ländliche dreiteilige Haus in einer Entwicklungsphase, in der bereits alle drei Typen des Hauptwohnraums existieren: A — Rauchstube, B — Stube mit Rauchabzug und offener Feuerstätte innen, C — Zimmer mit Rauchabzug und Feuerstätte außen. Alle drei Typen sind den Ethnographen aus Untersuchungen bekannt, die seit dem Ende des vergangenen Jahrhunderts unternommen werden, weshalb man Analogien auch in der Ausstattung und Funktion suchen kann.

3. Die aus dem Ende des 18. und 19. Jahrhunderts bekannte traditionelle Gestaltung des ländlichen Interieurs entwickelte sich im Laufe des 16. Jahrhunderts unter dem Einfluß der städtischen Renaissancestuben in der Zeit der wirtschaftlichen Konjunktur des flachen Landes und erfuhr in den folgenden Jahrhunderten kaum Modifikationen.

4. Fast alle in der Probe enthaltenen Gegenstände und ihre Bestandteile kennt die Ethnographie aus Geländeforschungen. Im traditionellen Bauerngehöft bildeten sie noch im 19. Jahrhundert den Grundstock der Ausstattung. Nur manche Gegenstände verschwanden (beispielsweise unmodern gewordene Waffen), anderswo kam es zu Verschiebungen oder Wechsel der Termini.

5. Die Archäologen finden rund 17% der Gegenstände oder ihrer Bestandteile in der zusammengestellten Probe. In den Inventaren können sie nicht nur einen terminologischen, sondern auch einen Identifikationsleitfaden zur Bestimmung der Gegenstände zweifelhaften Charakters finden.

6. Zur Identifikation archäologischer Funde können auch ethnographische Parallelen dienen, wenn man die Fundumstände mit der traditionellen Verteilung der Gegenstände im ländlichen Gehöft vergleicht.